

ORCID 0000-0002-1178-9524
AYŞƏN İBAD QIZI ŞİRİNOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov, 134,

ADVERBAL INKARLIQ MIKROSAHƏSİNİN İFADƏSİ

Məqalə adverbial mənfi mikrosahənin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Faktiki materialı nəzərdən keçirərkən, müqayisə olunan dillərin hər birindəki zərf inkarının rematik inkar sahəsindəki digərləri ilə müqayisədə ən çox yayılmış növ olduğunu görürük. Bu, ilk növbədə, hər bir zərf növünün rematik inkarına aiddir və burada ayrı-ayrı mikro mühitləri ayırmaq olar: zaman zərfinin rematik inkarı, kəmiyyət zərfinin rematik inkarı, üslub-hərəkət zərfinin rematik inkarı, yer zərfinin rematik inkarı və s. Tamamilə təbiidir ki, burada müqayisəli dillərin konkret bədii mətn nümunələri əsasında ziddiyyət və müqayisə kontekstində dil vasitələrinin tədqiqi və prosodik vasitələrin rolu aparılmışdır. Hər bir mətnə praqmatik aspektin nəzərə alınması, daha doğrusu dil kateqoriyasından nitq kateqoriyasına keçid anlayışlarının iki müxtəlif münasibətlərini ortalığa qoyur. Onlardan biri danışana münasibətdə müəyyən olunur, ikincisi isə adresata verilən məlumata münasibətlə və həmçinin dil kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi, onun müəlliflə əlaqəsi və yaxud adresatın nitq aktına olan münasibəti daxildir. Konkret mətn daxilində hər bir inkarlıq ifadə edən söz, hər bir qüvvətləndirmə əməliyyatı öz mahiyyətinə görə ifadənin praqmatik potensialını, ünsiyyət təsirini yüksəltməyə xidmət edir, o cümlədən mütləq şəkildə ekspressivlik yaradır. Bu bir neçə cümlədən ibarət olan mətn parçasında güclü inkarlıq effektinin yaranmasında dilxarici amillər və kontekst vasitəsilə yanaşı, leksik tərkib, yəni konkret sintaktik formanı əmələ gətirən leksik-semantik vahidlərin seçilib işlənməsinin xarakteri də sözsüz əhəmiyyətli rola malikdir, heç şübhəsiz ki, inkarlığın bilavasitə və yaxud vasitəsi yolla mikrosahə komponentinin meydana olub-olmaması ilə ifadə olunması qarşılaşdırma və müqayisə quruluşlarının daxili gərginliyi ilə birbaşa bağlıdır.

Açar sözlər: inkarlıq, mikrosahə, mətn, nitq aktı, kontekst.

Hər bir mətn parçasında praqmatik tərəfin nəzərə alınması, daha doğrusu dil kateqoriyasından nitq kateqoriyasına keçid anlayışlarının iki müxtəlif münasibətlərini ortalığa qoyur, onlardan biri danışana münasibətdə müəyyən olunur, ikincisi isə adresata verilən məlumata münasibətlə və həmçinin dil kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi, onun müəlliflə əlaqəsi və yaxud adresatın nitq aktına olan münasibəti (buraya danışanın və yaxud istifadə edənin, qəbul edənin əsaslandığı kateqoriyalar) daxildir. Faktik materialları nəzərdən keçirdikdə müşahidə edirik ki, müqayisə edilən dillərin hər birində adverbial inkarlıq rematik inkarlıq sferasında digərləri ilə müqayisədə ən geniş yayılmış növidir. Bu ilk növbədə onunla

əlaqədardır ki, hər bir zərflik növünün rematik inkarlığından bəhs etmək və burada ayrıca mikrosahələr ayırmaq olar: zaman zərfinin rematik inkarlığı, kəmiyyət zərfliyinin rematik inkarlığı, tərz-i-hərəkət zərfliyin rematik inkarlığı, yer zərfliyinin rematik inkarlığı və s. Tamamilə təbii olaraq burada linqvistik vasitələrin kontrastiv kontekst və qarşılaşdırmanın, eləcə də prosodik vasitələrin rolunu da müqayisə olunan dillərin konkret bədii mətn nümunələri əsasında araşdırılmamızı aparacağıq.

Dilçilik ədəbiyyatlarından, həmçinin bədii mətn nümunələri əsasında müşahidə etmək olur ki, bir qayda olaraq ingilis dilində adverbial inkarlığı düzəltmək üçün “not” inkar ədatından “never”, “nowhere”dən istifadə olunur. Lakin bir çox hallarda digər hərəkətlərin tərzini, yerini, dərəcəsini, ölçüsünü, səbəb-nəticəsini inkar etmək üçün situasiyadan asılı olaraq, daha çox “not” ədatı işlədilir. Azərbaycan dilində isə bir qayda olaraq həmin zərflərdən əvvəl “heç” sözü ilə işlədilir və predikat da inkarda işlədilir. Digər məqalələrimizdə bu barədə ümumi şəkildə bəhs etməyimizə baxmayaraq, burada hər iki müqayisə olunan dillərin faktik materialları əsasında həmin adverbial inkarlıq mikrosahəni tədqiq edərkən bir daha həmin məsələyə qayıdıb onların müəyyən dərəcədə funksional semantikasının və pragmatik semantikanı koqnisiya vasitəsilə aydınlaşdırıb kommunikasiyanın tez alınmasını kontekst daxilində göstərməyə çalışacağıq.

One, Wilson, the while hunter, she knew she had never truly seen before (2, s. 304). Onlardan biri olan, ağ ovçu Uilsona o heç zaman həqiqətən görməmişdi. Nümunə gətirdiyimiz cümlənin komponentlərindən biri olan “never” sözü öncə vurğuladığımız kimi inkarlığı ifadə edir və zaman göstərməklə, eyni zamanda həmin cümlənin ingilis dilində olan predikatı təsdiqdə işlədilib, lakin eyni zamanda cümlənin semantikasi da inkardır, Azərbaycan dilində isə həmin cümlənin tərcüməsində predikat özü də inkarda işlədilir. Bir cəhəti də qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan dilinə çevrilərkən həmin cümləni hətta “onlardan biri olan ağ ovçu Uilsonu (xanım) həqiqətən ilk dəfə görürdü” kimi də vermək olar, lakin bu zaman orada olan inkarlıq müəyyən dərəcədə implisit olardı, çünki “birinci dəfə həqiqətən görürdü” əslində “əvvəl görməmişdi” ilə eyni semantikanı ifadə edir, yalnız ifadə tərz-i fərqlidir.

Başqa bir kontekstdə “never”in işlənməsinə diqqət yetirək. “No”, said Wilson. I’m a professional hunter. We never talk about our clients. You can be quite easy on that. It’s supposed to be bad form to ask as not to talk through (2, s. 310).

- Xeyr, - Uilson dedi – Mən peşəkaram. Biz heç zaman öz müştərimiz barədə danışmırıq, bu məsələdə tam əmin ola bilərsiniz. Lakin bu barədə bizdən soruşmaq qəbuledilməzdir.

Vurğulamaq lazımdır ki, kontekst daxilində işlədilmiş “never” komponenti yalnız zaman zərfini deyil, həmçinin predikatı da inkar etməklə adverbial inkarlıq mikrosahəsini bir qədər genişləndirir və situasiyadan asılı olaraq soruşmağın, yəni hansısa hərəkətin o tərzdə olmasını implisit olaraq inkar edir və “qəbuledilməzdir” ifadə etməklə hansısa hərəkətin tərzini, yəni tərəf müqabilin yerinə yetirməli olduğu

hərəkətin baş tutacağına müəyyən dərəcədə təminat verir, əminlik yaradır və o barədə nəse soruşmağın yolverilməzliyini göstərir. They moved at asphalt necked, shiff bodied qollf and he could see the ups wept wide black horns on their heads as they galloped heads out: the heads not making (2, s. 352). Bu kontekstdə isə cümlənin komponentləri “not” ədatının “moving”dən əvvəl işlədilmədi hərəkətin tərzinin, yəni başın hərəkətsiz olmasını ifadə etmişdir.

Başqa bir kontekstdə diqqət yertirərkən bir qədər fərqli situasiyanın şahidi ola bilirik və eyni zamanda adverbial inkarlıq mikrosahəsinə aid olan yer zərfliyinin komponent kimi hansı funksional semantikanı yerinə yetirməsini əyani şəkildə görə bilirik. “He isn’t gone nowhere, Nancy said. I can feel him I can feel him now, in this lane. He hearing us talk every word, hid somewhere, waiting. Saint seen him, and I ain’t going to see him again but once more, with that razor in his mouth. That razor on that string down his back, inside his shirt. And then I ain’t going to be even surprised” (2, s. 214). O heç hara getməyib – Hensi dedi. Mən hiss edirəm ki, o buradadır, bu yaxında, tinin başında. O bizim dediyimiz kiçik sözü də eşidir. Hardasa gizlənib gözləyir. Mən onu görməmişəm, bəlkə bir dəfə də olsa əlindəki lezva ilə görürəm. Onun köynəyinin altında iplə kürəyində gəzdirir. Hətta onu görsəm belə təəccüblənmərəm.

Bu abzasda işlədilmiş komponent “nowhere” yer zərfliyi inkarlıq bildirir, lakin şəxsin “heç hara getməməsi” və sonrakı cümlə və ifadələrdə məsələnin mahiyyətinin düzgün vurğulandığını açır, belə ki, “hiss edirəm” indi o çox uzaqda deyil “hər bir kiçik sözü eşitməsi”, hardasa yaxınlıqda olub gözləmə mövqeyində dayanmasını ifadə etməklə bir tərəfdən mətn parçasında “nowhere”-in funksional semantikasını tam açmağa xidmət edir, digər tərəfdən təkrarların verilməsi isə bütövlükdə həmin abzasın semantikasının açılmasına yardımçı olmaqla bərabər kommunikasiyanın baş tutması həm informasiya ötürən üçün, həm də informasiya qəbul edən üçün anlaşıqlı olur və intensiyada tam dəyərləndirilir. Başqa bir cəhər ondan ibarətdir ki, burada ingilis dilində olan cümlədə həm inkar “not”, həm də “nowhere” işlədilib və inkarlıq formalaşmış. Azərbaycan dilində isə predikatın özü də inkardadır, baxmayaraq “heç” özü inkarlıq ifadə edəndir, bununla belə cümlənin predikası Azərbaycan dilində həmişə inkarda olur (Harada “heç” sözü varsa mütləq şəkildə həmin cümlənin predikası inkardır).

- Bəri başdan da deyirəm ki, elə bilmə ehtiyacımız-zadımız var ha. Pulumuza-pənəmizə nə gəlib! Planı da veririk. Heç kəsdən də geri qalmırıq. Ancaq bu qızları görürsən ha, biri ərə getməyib. Yekə-yetişmiş qız uşaqlarıdır, kor qız kimi ata küncündə qalmayacaqlar ha?

Pıqqıldayan oğlan yenə özünü saxlaya bilmədi.

- Püstə arvad yenə keçdi sarı simə.

Mən qızların nə üçün ərə getmədikləri barədə sual verməyə tələsmədim. Ancaq bunun səbəbini bilməyə məndə qərribə maraqlı oyanmışdı (3, s. 430).

Görünən odur ki, konkret mətn daxilində hər bir inkarlıq ifadə edən söz, hər bir qüvvətləndirmə əməliyyatı öz mahiyyətinə görə ifadənin pragmatik potensialını, ünsiyyət təsirini yüksəltməyə xidmət edir, o cümlədən mütləq şəkildə ekspressivlik yaradır.

Azərbaycan dilindən nümunə gətirdiyimiz bu mətn parçasında həmin məsələləri müşahidə edə bilirik. Mətn parçasının əvvəlində xüsusi qeyd olunan məsələ “elə bilmə ehtiyacımız var ha” deməklə və “Pulumuza-pənəmizə nə gəlib!” nida ilə tələffüz olunub və “heç kəsdən də geri qalmırıq” inkarlıq ifadə etsə də məzmun ondan ibarətdir ki, bütün işlər qaydasındadır. Lakin növbəti cümlədə “heç” sözü işlədilməsə də implisit olaraq “biri ərə getməyib” qeyd olunmaqla pragmatik semantika koqnisiya vasitəsilə aşkara çıxır və ondan sonra gələn cümlədə “ata küncündə qalmaqdaqlar ha?” ifadə olunmaqla kommunikasiya alınır. “Özümü saxlaya bilmədi” hərəkətin tərzini ifadə edir və eyni zamanda da inkarlıq yaradır. “Nə üçün ərə getmədikləri! haqqında sual verməyə tələsmədim” ifadə etməklə həmçinin səbəb və nəticə zərfinin inkarlığı göstərilmişdir.

Vurğuladığımız kimi “elə bilmə...”, “heç kəsdən də geri qalmırıq”, “biri ərə getməyib”, “özünü saxlaya bilmədi”, “nə üçün getmədikləri barədə sual verməyə tələsmədim” ifadələr məhz həmin funksional-semantik sahənin birbaşa əks etdiricisidir. İnkarlıqdan bəhs edərkən Levin yazırdı ki, “inkar əvəzlilik və zərfləri öz semantikalarına görə şərh etmək olar ki, onlar bir ifadə vasitəsi kimi hər hansı bir elementi və yaxud çoxlu elementlər sırasında bəzi elementləri inkar edə bilirlər. Məsələn, “никогда” çoxlu momentlərə aid ola bilər və yaxud hansısa müddət arasını, “нигде” çoxlu yer və fərq (boşluq) göstərə bilər” (5, s. 108). Hesab edirik ki, eyni prosesi ingilis dilində olan “never” və həmçinin Azərbaycan dilində olan “heç zaman”, “heç bir vaxt” “nowhere” – heç yerə, heç yerdə və s. aid etmək olar. A.Aslanov yazır ki, dildə eyni bir cümlədə inkarlığı qiymətləndirmək üçün müxtəlif vasitələrlə üç, iki, hətta dörd, beş inkar işlədilə bilər və bu inkarlığın heç biri bir-birini məhv etməz, əksinə, bu inkarlığı daha da qüvvətləndirər, onun obyektlərini genişləndirər. Məsələn, “heç kəs, heç zaman mənim haqqımda heç bir söz söyləməmişdir” cümləsində üç inkar mövcuddur, yəni burada üç obyekt (şəxs, zaman, əşya) inkar edilir və bu inkarlığın heç biri bir-birini yox etmir. Əksinə, belə hallarda inkarlıq daha da qüvvətlənir (1, s. 10). Bondarenkoya görə “bütövlükdə bir qrup dillərdə (hər şeydən əvvəl hind-Avropa dillərində) xüsusi inkar əvəzlilik və zərfləri yoxdur. İnkar əvəzliyi yalnız feilin inkarda işlənməsi ilə üzə çıxır. Belə hallarda inkar mənasını sual – nisbi əvəzliliklər və zərflər verir” (4, s. 94). Yeri gəlmişkən burada daha başqa bir məsələni də qeyd etməyi vacib sayırıq və hesab edirik bu funksional semantikanın üzə çıxarılmasında vacib şərtlərdən biridir. Birinci növbədə vurğulamaq istərdik ki, söhbət cümlədən, kontekstdən gedərkən orada strukturda bir qayda olaraq cümlənin strukturu iki səviyyədə funksiya yerinə yetirir, yəni cümlənin məntiqi-qrammatik aktuallaşması və cümlənin semantikasi səviyyəsində bu proses baş verir. Müqayisə olunan dillərin hər birində bu proses

vardır və biz onları danışq dilindən gətirdiyimiz cümlələr səviyyəsində diqqətə çatdırmaq istərdik.

Our way will take us not more two hours – Bizim oraya getməyimiz iki saatdan çox çəkməz.

The way will not take us more than two hours – Yol iki saatdan çox bizim vaxtımızı almaz.

Today lesson will not be – Bu gün dərs olmayacaq.

Lesson will be not today – Dərs olmayacaq bu gün.

Bu cümlələr semantik cəhətdən sinonim kimi qəbul edilə bilməz, çünki burada bir tərəfdən müxtəlif məntiqi-qrammatik aktuallaşma var və cümlələrin özündə də sintaktik və məntiqi-qrammatik ziddiyyət (ayrılma) vardır və bir halda ki, inkar, məntiqi-qrammatik predikatın markeri kimi çıxış edir. Dilçilik ədəbiyyatlarında da qeyd olunduğu kimi, həmçinin nümunələri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, semantikasına görə eyni olan cümlələr aktual üzlənmə də fərqlənə bilirlər. Bu da hesab edirik, sintaktik səviyyədə üzlənmə ilə, məntiqi-qrammatik səviyyədə olan üzlənmə kateqorial semantik əlaqələri (morfoloji və başqa qrammatik vasitələrlə) cümlənin müstəqil mənası olan komponentləri və obyektiv reallığı əks etdirməsi ilə bağlıdır, ancaq məntiqi-qrammatik üzlənmə xüsusi dil vasitələri ilə bu cümlədə ifadə olunan fikrin məntiqi strukturunda əks olunur. Və təbii olaraq sintaktik səviyyədə eyni görünən cümlə, məntiqi-qrammatik səviyyədə fərqli ola bilər və yaxud fikrin strukturu dil vasitələri ilə sonuncu ilə ifadə oluna bilər. Bu da öz növbəsində o deməkdir ki, cümlə özünün kommunikativ (məntiqi-semantik) tamamlanmasını məntiqi-qrammatik səviyyədə tapır.

They shook hands: and from the loyal clothes was disengaged a strong whist of peat. Sir Lawrence, not paying attention time, looked back, saw the old man back in his favourite attitude, foot on chair and chin on hand, already reading the pamphlet. “Some boy!” he thought”: “as Michael would say. But what has Charlie Ferrar done not to be spoken to for six years? Old Forsyte ought to know... Seamer did not agree: but found difficulty in explaining why. Not to recognize any one as better than himself or his daughter had been or sort of guiding principle, and guiding principles were not falked about. In fact, it was so deep in him that he hand't known of it” (6, s. 51). Bu mətn parçasında yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sintaktik səviyyədə olan cümlələrdə tərz hərəkət zərfi bilavasitə cümlənin predikatı vasitəsilə inkar edilir və nəzərdə tutulmuş kommunikasiya baş tutur və informasiya ötürənin niyyəti baş tutur və onu qəbul edən üçün nəzərdə tutulan məlumat tam şəkildə ötürülür və sonda pozitiv bir situasiya yaranır. Mətnə verilmiş “why not to recognize” ifadəsi birbaşa ötürülən informasiyanın nüvəsini təşkil edir ki, bu da nəzərdə tutulan prinsiplərin haqqında nəyinsə danışılması özünü biruzə verir, beləliklə, vurğulanan məsələ “not paying attetion time”da öz növbəsində nələrin baş verməsinin hərəkətin tərzini-zamanını inkar edir və hər iki halda adverbial inkarlıq mikrosahəsi praqmatik-semantik və koqnitiv-semantik cəhətdən başa düşülür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanov A. Azərbaycan dilində ümumi qrammatik kateqoriyalar. Bakı, 1985
2. Əlibəyov C. Mənim analı dünyam. Bakı: Yazıçı, 1988, 703 s.
3. American short stories. The 20th century. Moskva: Raduqa, 1989, s. 589
4. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. Москва, 1983, 212 с.
5. Левин Ю.И. О семантике местоимений. М. 1973
6. Galsworthy J. A modern comedy/ The silver spoon. M., 1928

А.И.Ширинова

Выражение адвербиального отрицательного микрополя

Резюме

Статья посвящена изучению адвербиального отрицательного микрополя. При рассмотрении фактического материала мы замечаем, что наречное отрицание в каждом из сравниваемых языков является наиболее распространенным типом по сравнению с другими в сфере рематического отрицания. В первую очередь это связано с тем, что речь идет о рематическом отрицании каждого типа наречия, и здесь можно выделить отдельные микросреды: рематическое отрицание наречия времени, рематическое отрицание количественного наречия, стиль-действие рематическое отрицание наречия, рематическое отрицание наречия места и т. д. Совершенно естественно, что здесь было проведено исследование языковых средств на основе конкретных художественных текстовых образцов сопоставимых языков в контексте контраста и сопоставления, а также роли просодических средств. Рассмотрение прагматического аспекта в каждом тексте, а точнее, перехода из категории языка в категорию речи, разделяет два различных соотношения понятий. Один из них определяется по отношению к говорящему, а второй-по отношению к информации, передаваемой адресату, а также включает определение языковой категории, ее связи с автором или отношения адресата к речевому акту. Каждое слово, выражающее отрицание в конкретном тексте, каждая операция подкрепления по своей сути служит для повышения прагматического потенциала высказывания, коммуникативного эффекта, в том числе создает выразительность в абсолютной форме. Наряду с языковыми факторами и контекстом, лексический состав, то есть характер выбора и обработки лексико-семантических единиц, образующих конкретную синтаксическую форму, играет неопределимую роль в возникновении сильного отрицательного эффекта в фрагменте текста, состоящем из нескольких предложений. Это напрямую связано с внутренним напряжением их структур.

Ключевые слова: отрицание, микрополе, текст, речевой акт, контекст.

A.İ.Şirinova

Expression of the adverbial negation microsphere

Summary

The article is devoted to the study of the adverbial negative micropole. When considering factual materials, we observe that in each of The compared languages, adverbial negation is the most common type in the sphere of rematic negation compared to others. This is primarily due to the fact that it is possible to talk about the rematic negation of each type of adverbial, and here separate microfields can be distinguished: rematic negation of the time adverbial, rematic negation of the quantitative adverbial, rematic negation of the style-movement adverbial, rematic negation of the Earth adverbial, etc. Quite naturally, the role of linguistic means in contrast context and juxtaposition, as well as prosodic means, was investigated on the basis of specific literary text samples of comparable languages. Consideration of the pragmatic aspect in each text, or rather the transition from the category of language to the category of speech, puts two different relationships of concepts in common. One of them is defined in relation to the speaker, and the second includes the attitude to the information given to the addressee, as well as the definition of the language category, its relationship with the author or the attitude of the addressee to the speech act. Each word expressing negation within a specific text, each amplification operation, in its essence, serves to raise the pragmatic potential of the statement, its communicative effect, including creating expressiveness in an absolute way. In addition to external factors and context, the lexical composition, that is, the nature of the selection and processing of lexical-semantic units that form a specific syntactic form, plays an important role in the creation of a strong negation effect in a piece of text consisting of several sentences, no doubt, the expression of negation directly or through the square.

Keywords: denial, microsphere, text, speech act, context.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023

**Rəyçi: dos. Amil Müzəffər oğlu Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**